

SECTION 10. FOLKLORE STUDIES

DOI <https://doi.org/10.30525/978-9934-26-548-8-36>

SATIRICAL IMAGE OF THE ENEMY IN UKRAINIAN FOLKLORE: A HISTORIOGRAPHICAL REVIEW

САТИРИЧНИЙ ОБРАЗ ВОРОГА В УКРАЇНСЬКОМУ ФОЛЬКЛОРИ: ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД

Semeniuk-Bryniak O. M.

*Candidate of Philological Sciences,
Research Fellow at the Folklore
Department*

*The Ethnology Institute of the National
Academy of Sciences of Ukraine
Lviv, Ukraine*

Семенюк-Бриняк О. М.

*кандидат філологічних наук,
науковий співробітник відділу
фольклористики*

*Інститут народознавства
Національної академії наук України
м. Львів, Україна*

Сьогодні, у час геноцидальної російсько-української війни, Україна бореться за державність, національну ідентичність – збереження мови, культури, історичної пам'яті. Серед важливих психологічних чинників для підняття бойового духу українських військових, стабілізації морального стану цивільних були і залишаються гумор, іронія та сатира – нищівне висміювання, зневаження ворога-окупанта. Яскраві витоки традиції висміювання ворога знаходимо у «Листуванні запорожців з турецьким султаном». Зміст і стиль твору виражає вповні специфіку народної іронії й сатири. Викривально-висміювальне зображення ворога, чи то пак, очільника цих ворогів, свідчить про усвідомлення своєї морально й бойової переваги, нівелює загрозливий образ ворога, трансформуючи його у нікчемно-комічний, певним чином сугестіює перемогу. Кошовий отаман Іван Сірко разом із запорожцями, начебто віддаючи «поклін шани» («ясневельможніший мосце хане кримський со многими ордами, близький нам сусіде»), водночас саркастично «просять пробачення», що його побили, й обіцяють бити знову, якщо той надумає йти війною в Україну [7, с. 278]. Образливо-висміювальні епітети, кепкувальні назвиська висловлюють зневагу, зверхність над ворогом, іронічне сприйняття його загарбницької політики: султан – «...шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар...самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда,

кобиляча с...а, різницька собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт!». Варто виділити прийоми риторичного питання («Який ти в чорта лицар?») та глумливо-принизливого імперативу, який поєднується із іронічною формульною кінцівкою листування («Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць на небі, год у книзі, а день такий у нас як у вас, поцілуй за тее ось куди нас...!»). Водночас запорожці твердо підкреслюють впевненість у власній військовій потузі, відчуття переваги тих, хто захищає свою землю, народ, віру: «Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою» [7, с. 279].

Історико-суспільні зміни ХХ–ХХІ ст., процеси кристалізації нації – національно-визвольні змагання, глобальні потрясіння такі, як війни, онтологічні катастрофи українського народу – голодомори – видозмінювали образи героя та ворога в національній культурі. Василь Сокіл, аналізуючи історико-героїчні перекази, стверджує, що “сюжетне ядро твору складається переважно при житті героя, а далі воно обростає іншими елементами, тобто відбувається процес фольклоризації”. Досліджуючи історизм дум, Катерина Грушевська вказала на здатність твору розширюватися “як снігова куля, і таким чином з якоїсь скупой історичної звістки виростає велика поема” [8, с. 235]. Наталія Ярмоленко вважає, що протиставлення герой – ворог у героїчному епосі «успадковує модель апокрифічних сказань «Бог / нечистий» і має чітку дуалістичну спрямованість» [10, с. 469]. Найвищого емоційного регістру, на думку Романа Кирчіва, образ ворога досягає у творах із періоду ескалації масового політичного терору й агресивних окупаційних режимів напередодні Другої світової війни [2, с. 286]. Дослідники інтерпретують слово «ворог» у фольклорі як узагальнювальне родове поняття [5, с. 244; 6, с. 173]. У текстах можна виокремити збірні топонімічні назви на позначення ворога: «росія» («москва»), «Мадярщина», «Німеччина» («Германія»), «Польща» – держави, які окупували українські землі або союзники окупантів. Оксана Кузьменко визначила, що конотація найменувань варіює від поняття «чужинець» до «заклятий ворог». Образи окупантів, які чинили геноцидальні, репресивні, військово-терористичні, депортаційні дії щодо українців формувалися засобами «емоційно-знижувальної лексики: «москальня», «полячиська», «німчаки», «вони»; у формі стереотипної антирадянської метафорики – «кат», «червоний», «совіти»» [3, с. 333]. Образ «чужого», приїжджого вояка-москаля – «злодія, крутія, завжди голодного і нахабного хитруна-дурисвіта, чарівника, насильника, такого собі «разбойнічка» [9, с. 4] у творах українського фольклору впродовж попередніх історичних періодів став традиційним. Зокрема, збірник «Народные южнорусские сказки. Издал

И. Рудченко» (вип. 1. К., 1869; вип. 2. К., 1870) містить сатирично-гумористичні твори «Москаль у пеклі», «Москаль і чумаки», «Москаль-рибалка», «Москаль-шкапа», «Москаль і смерть» та ін. [9, с. 4–7].

Євген Луцько досліджував відображення нацистської окупації, образ ворога-загарбника і визискувача в народнописаній сатирі. Учений зазначив, що уснопестичну сатиру про змалювання господарських буднів цього періоду варто виділити в окрему тематичну групу: «У цих піснях народ влучно зауважував і майстерно викривав, висміював різноманітні принизливі, ганебні й навіть комічні явища та ситуації, до яких довело українців німецьке поневолення, і в такий спосіб викликав зневагу й ненависть до агресорів, мобілізував чинити їм опір» [4, с. 1]. Є. Луцько виокремив один із ключових мотивів творів цього пласту – «мелять жорна»: «Пише ляндріт до Гітлера, // Да до Гітлера, да гей. // Мелять жорна, як холера, // Да як холера, да гей. // Приспів: // Приказ острый: жорна здай. // Там плачуть малі діти, // Там жорнують дві кобіти, // Крутять жорна вправо, вліво, // Щоб їсти ся не хтіло, да гей» (запис із Калущини) [4, с. 2–3]. Вірці текстів з цим мотивом сатирично описують жорстоку дійсність, власну скруту, тут присутні елементи «самосатири» – «люди сміються самі з себе, і сміються в ситуації, в якій випадало б плакати». Як зазначив Є. Луцько, у цих обставинах сміх як фізіологічний процес є благотворним чинником для виснаженого війною, горем, сумом, плачем психоемоційного стану людини [4, с. 5]. В даному контексті жорна – символ зубожіння, грабіжницької політики нацистів, як і їх попередників – більшовиків, які вчинили голодомор-геноцид українського народу. «Тяглість» репресивної геноцидальної політики проілюстровано у мотиві «Сталін радить Гітлерові конфіскувати жорна» [4, с. 6–7]. Тісні зв'язки Гітлера і Сталіна комічно проілюстровані також за допомогою образу листа, що надає спілкуванню кривавих тиранів, як дорогих один одному друзів, інтимності у сатиричному ключі.

У анекдотах про сучасну російсько-українську війну образ ворога втілюється у персонажах сепаратиста («сепара»), російського військового найманця, москаля, новороса, «ополченця» т. зв. ДНР і ЛНР, загалом – росіянина-окупанта. Концепт абсолютного зла втілений в образі Путіна. Образ героя проілюстрований такими персонажами: український воїн, доброволець, азовець, айдарівець, волонтер, військовий медик, снайпер [1, с. 10].

Засоби гумору, іронії та сатири – сталі фольклорні формули у сукупності із нововведеннями, продиктованими сучасними реаліями, є виразниками унікального національного світобачення і світовідчуття, свідчать про тяглість традиції й унікальність культури.

Література:

1. Закальська Я. А. Український фольклор спротиву: традиція і модифікація, трансмісійні механізми. Автореферат дисер. на здобуття наук. ступ. канд. філол. наук. К., 2021.
2. Кирчів Р. Двадцяте століття в українському фольклорі. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2010. 533 с.
3. Кузьменко Оксана. Драматичне буття людини в українському фольклорі: концептуальні форми вираження (період Першої та Другої світових воєн) : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2018.
4. Луньо Є. Нацистські окупаційні порядки в українському селі крізь призму народнописенної сатири». С. 1. https://chtyvo.org.ua/authors/Luno_Yevhen/Natsystski_okupatsiini_poriadky_v_ukrainskomu_seli_kriz_pryzmu_narodnopisennoi_satyry/
5. Луньо Є. Сатирична рецепція царської Росії у стрілецьких піснях. *Народознавчі зошити*. 2007. № 3–4.
6. Мушкетик Л. Фольклор українсько-угорського порубіжжя : монографія / Нац. акад. наук України, Ін-т мистецтвознав., фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського. К., 2013. 494 с.
7. Нудьга Г. А. На літературних шляхах: дослідження, пошуки, знахідки. К. : Дніпро, 1990.
8. Сокіл В. Українські історико-героїчні перекази : монографія. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2003. С. 235.
9. Чорнопиский М. Фольклорна політична сатира 20-х років XX століття у записах Сергія Єфремова : монографія. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001.
10. Ярмоленко Н. Український усний героїчний епос: динаміка традиції : монографія / Наталія Ярмоленко. К. ; Черкаси, 2010. 552 с.